

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 12.05.2024
Kabul Tarihi : 08.10.2024

 <https://doi.org/10.29029/busbed.1482590>

ZİYA GÖKALP VE MİLLİ İKTİSAT

Kenan DEMİR¹

ÖZ

II. Meşrutiyet'ten sonra ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki Partisi, 1912 tarihinden itibaren iktisat politikalarını milli iktisat düşüncesi doğrultusunda yürütmüştür. Bu bağlamda kamuoyunu oluşturmak için birçok derginin çıkışını maddi olarak desteklemiş ve bu dergilerde İttihat ve Terakki'nin ideologları milli iktisadi destekleyici çeşitli yazılar yazmışlardır. Bu dönemde ülkenin iktisadi politikalarının milli iktisad düşüncesi paralelinde olmasını isteyen İttihat ve Terakki ideologlarından biri de Ziya Gökalp'tir. Gökalp, *İktisadiyat Mecmuası*, *Yeni Mecmua*, *Küçük Mecmua* ve *Cumhuriyet* gibi dönemin yayın organlarında Osmanlı Devleti'nin ekonomi sorunlarına değinmiş ve bu sorunların çözümü için de milli iktisat düşüncesini önermiştir. Gökalp, iktisadi anlayışın bir ortak milli duygu doğrultusunda olmasına çabalamış ve iktisadi gelişme için sanayileşmenin önemini vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Milli İktisat, Küçük Mecmua, Osmanlı Devleti, İktisadiyat Mecmuası

¹ Doç. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, kdemir@medipol.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1508-5978>

Article Type : Research Article
Date Received : 12.05.2024
Date Accepted : 08.10.2024

 <https://doi.org/10.29029/busbed.1482590>

ZIYA GOKALP AND NATIONAL ECONOMY

Kenan DEMİR¹

Abstract

After the Second Constitutional Era, the Union and Progress Party, which ruled the country, implemented its economic policies in line with the idea of national economy since 1912. In this context, it financially supported the publication of many magazines in order to create public opinion, and the ideologists of the Union and Progress wrote various articles supporting the national economy in these magazines. During this period, one of the ideologists of the Union and Progress who wanted the country's economic policies to be in line with the idea of national economy was Ziya Gokalp. Gokalp touched upon the economic problems of the Ottoman Empire in publications of the period such as İktisadiyat Mecmuası, Yeni Mecmua, Küçük Mecmua and Cumhuriyet, and proposed the idea of national economy for the solution of these problems. Gokalp tried to ensure that the economic understanding was in line with a common national feeling and emphasized the importance of industrialization for economic development.

Keywords: Ziya Gokalp, National Economics, Küçük Mecmua, Ottoman Empire, İktisadiyat Mecmuası

¹ Assoc. Prof. Dr., Istanbul Medipol University, Faculty of Business and Management Sciences, Department of International Trade and Finance, kdemir@medipol.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1508-5978>

1. GİRİŞ

1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlayan ve ülkeyi ilkin dolaylı ve 1913 senesinden itibaren ise doğrudan yöneten İttihat ve Terakki'nin karşılaştığı en önemli sorun ülkenin iktisadiydi. İttihat ve Terakki, ülkeyi bir an önce Avrupa devletleri seviyesine çıkartmak istemiş ve bu doğrultuda bir iktisadi kalkınma stratejisi uygulamıştır. İlk yıllarda partinin iktisadi politikalarını şekillendiren kişi Mehmed Cavid olmuştur (Ahmad, 1999, ss. 32-34). Mehmed Cavid, Osmanlı'nın iktisadi kalkınması için liberalizmin prensiplerini en iyi çözüm olarak öne sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin bu düşüncenin prensipleri doğrultusunda uluslararası iş bölümüne özen göstermesini talep etmiş, sektörel olarak ziraat alanında kalkınmasını savunmuş ve ziraattan elde edilecek gelirle ülkenin imar edileceğini ileri sürmüştür (Eroğlu, 2002, ss. 171-172). Meşrutiyet'in tekrar ilan edilmesiyle yönetim el değiştirmiş ve devrimden sonra yaşanan özgürlüklerle sorunların çözüleceğine olan inanç zamanla farklı milletlerin ayrışmasına zemin hazırlamıştır. Gayrimüslimlerin milliyetçilik ideolojisi doğrultusunda hareket ettiğini gören İttihat ve Terakki de liberal düşünce doğrultusunda benimsediği Osmanlılık fikrini terk etmiş ve 1913 tarihinden itibaren ise iktisadi ve siyasi politikalarını milliyetçilik düşüncesi paralelinde yürütmüştür (Semiz, 2019, s. 372).

1912 senesinde Selanik'te çıkan *Genç Kalemlerle* birlikte İttihat ve Terakki'nin politikalarına yön veren parti ideologlarına ait çeşitli milliyetçi düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dergide Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin gibi Türkçü yazarlar öncelikle dilde milliyetçiliği savunmuşlar, Türkçenin sadeleştirilmesi ve yaygınlaşmasına çalışmışlardır (Özyurt, 2005, ss. 56-57). Sonraki süreçte ise milliyetçilik düşüncesinin toplumsal ve iktisadi yaşamda da uygulanmasını önermişlerdir. Bu doğrultuda İttihat ve Terakki'nin İstanbul'a taşınmasıyla parti ideologları Türk Yurdu Cemiyeti'ni kurmuşlar ve cemiyetin yayın organı olarak milliyetçi düşüncenin merkezi olacak *Türk Yurdu* dergisini çıkartmışlardır. *Türk Yurdu*, yayım politikasını dilde, siyasette, toplumsal ve iktisadi yaşamda Türkçülük olarak belirlemiştir (Demir, 2023a, ss. 144-154). Bu yıllarda yönetimde olan İttihat ve Terakki de iktisadi politikalarını Alman iktisatçı Frederick List'in görüşleri doğrultusunda yürütmeye başlamış ve milli iktisadın yaygınlaşmasına çalışmıştır. Bu düşüncenin yaygınlaşması için İttihat ve Terakki ideologları da dönemin basımında milli iktisadın prensiplerini aktaran makaleler neşretmişlerdir (Demir, 2019, ss. 447-467). Ayrıca İttihat ve Terakki, kamuoyunu oluşturmak amacıyla milli iktisat düşüncesinin propagandasını yapan *Türk Yurdu*, *İktisadiyat Mecmuası*, *Bilgi Mecmuası*, *Halka Doğru*, *İslam Mecmuası* ve *Yeni Mecmua* gibi birçok dergiyi doğrudan finanse ederek bunların çıkmalarını sağlamıştır (Demir, 2023, ss. 624-625).

Türk Yurdu'nda Parvus Efendi, ülkenin ekonomi sorunlarının ana nedenini sorgulamış ve iktisadi esaretinin nedeni olarak da yabancı sermayedarı göstermiştir. 1850'lilerden sonra devletin yapmış olduğu dış borçlanmalarla birlikte esaretin başladığını belirtmiş, zamanla tesis edilen Duyun-ı Umumiye İdaresi'yle bunun perçinlediğini ve ülkenin birçok kaynağının doğrudan sömürüldüğünü ifade etmiştir. Bu esareten ancak sanayileşme ile kurtulacağını ve bir an önce ülkenin sanayileşmesi gerektiğini vurgulamıştır (Beyaz, 2013, ss. 196-199). Önce *Türk Yurdu*'nda Yusuf Akçura, sonraları (Sağlam, 2004, ss. 71-72) ise *İslam Mecmuası*'nda Ahmed Muhiddin, iktisadi geriliğinin nedeni olarak bir milli orta sınıfın olmamasını göstermişler ve Türkler lehine iktisadi politikaların şekillendirilmesini talep etmişlerdir (Demir, 2018, ss. 552-560). 1915 senesinde Gökalp'in de yazarları arasında olduğu ve iktisadi kalkınmanın milli iktisat politikaları ile gerçekleşeceğini savunan *İktisadiyat Mecmuası* çıkmıştır. Bu dergi politikaları şekillendirmek için devletin bir milli iktisat politikasının olmasını önermiş ve iktisadın gümrüklerle korunması gerektiğini savunmuştur. Dergi, tüm yazılarında iktisat politikalarının milli iktisat düşüncesi doğrultusunda yürütülmesini talep etmiştir (Demir, 2023b, pp. 629-646). Parti ideologlarının gazetelerde dillendirdiği milli iktisat politikalarını partinin siyasi uygulayıcıları da 1914 tarihinde Cihan Harbi'nin başlamasıyla gerçekleştirme imkânı yakalamıştır. Bu doğrultuda kapitülasyonlar kaldırılmış ve gümrük oranları artırılmıştır (Semiz, 2019, s. 371). Kara Kemal öncülüğünde İstanbul'daki esnafın teşkilatlandırılmış ve milli burjuva sınıfı yaratılmaya yönelik politikalar uygulanmıştır. Sanayileşmenin gerçekleşmesi için birçok şirket kurulmuş ve sermaye sorununu çözmek amacıyla da 1917 senesinde İtibar-ı Milli Bankası kurulmuştur (Semiz & Kodak, 2019, pp. 3803-3812).

II. Meşrutiyet sonrası ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki'nin ideologlarından biri de Ziya Gökalp'tir¹. Gökalp, İstanbul'da öğrenciliği döneminde üyesi olduğu hareketin 1908'de Meşrutiyet'i ilan etmesiyle birlikte Diyarbakır'da parti teşkilatını kurmuş ve sonraki süreçte partinin merkez üyeliğine seçilerek partinin politikalarını düşünceleriyle şekillendirmiştir. 1912'de öncelikle Selanik'te çıkan *Genç Kalemler*de sonra ise İstanbul'da çıkan *Türk Yurdu* dergisinde edebiyat, sosyoloji ve dini konularda milliyetçilik düşüncesi doğrultusunda çeşitli yazılar kaleme almış ve zamanla ülkenin iktisadi sorunlarına da değinmeye başlamıştır. 1915'te *İktisadiyat Mecmuası*, 1917'de *Yeni Mecmua* ve 1922'de *Küçük Mecmua* ve 1923'te *Cumhuriyet* gibi süreli yayımlarda iktisadi sorunlara değinen yazılar kaleme almış, bu yazılarda Osmanlı'nın bir milli iktisadının olması gerektiğini vurgulamış ve

¹ Bundan sonra Gökalp denilecektir.

Osmanlı'nın iktisadi sorunlarını milli bir bakış açısıyla değerlendirmiştir². Bu çalışmada Gökalp'in *İktisadiyat Mecmuası*, *Yeni Mecmua*, *Küçük Mecmua* ve *Cumhuriyet* gibi dönemin gazete ve dergilerinde ve Türkçülüğün Esasları adlı kitabında görülen iktisadi görüşleri ışığında milli iktisat anlayışı incelenmiştir.

2. HAYATI ve GAZETECİLİĞİ

1876'da Diyarbakır'da doğan Gökalp, ilk eğitimini Diyarbakır Mercimek Örtmesi ilkokulundan aldıktan sonra önce Diyarbakır Askeri Okuluna ve bu okulu bitirdikten sonra ise Siyasal Bilgiler Okuluna devam etmiştir (Şapolyo, 1974, s. 17). Mezun olduktan sonra öğrenimini İstanbul'da sürdürmek isteyen Gökalp'a ailesi izin vermemiş, bu nedenle üzüntü duyan Gökalp, intihar teşebbüsünde bulunmuş; ama kurşun alın kemiklerine girmediği için kurtulmuştur (Kudret, 1963, s. 9). Eğitim hayatında Gökalp'in düşüncesini şekillendiren ve ona etki eden kişilerden biri tarih hocası Mehmet Ali Ayni; diğeri ise doğa bilimleri hocası Doktor Yorgi Efendi'dir. Gökalp, Yorgi Efendi'den Fransızca ve felsefe öğrenmiş ve bu da Gökalp'in Batı düşüncesiyle tanışmasını sağlamıştır (Karakas, 2008, s. 438). Bu dönemde Diyarbakır'da olan Abdullah Cevdet, Gökalp'in Ernest Haeckel ve Ludwig Buchner gibi materyalist düşünürlerle tanışmasını sağlamış ve materyalist düşünce Gökalp'in düşünce yapısını etkilemiştir (Özyurt, 2015, s. 439). Gökalp'i etkileyen kişilerden biri de amcası Hasip Bey'dir. Amcasının önerisiyle yerli ve İslami gelenekten gelen eserleri okumuş ve amcası aracılığıyla Farsça ve Arapça dillerini öğrenmiştir. Bu doğrultuda Gökalp, İbn-i Sina, Muhiddin-i Arabi, İmam Gazali, Farabi, İbn-i Rüşd ve Mevlâna gibi düşünürlerin fikirlerinden haberdar olmuştur (Şapolyo, 1974, s. 24). Bu yıllarda, Gökalp, İstanbul basınına da takip etmiş, Namık Kemal ve Mithat Efendi'nin kitaplarını İstanbul'dan temin ederek bunları okumuştur (Altın, 2010, s. 494).

Eğitim için İstanbul'a gidemeyen Gökalp, bir ruhsal bunalıma girmiş ve intihar teşebbüsünde bulunmuştur. Erzurum Askeri İdadisi'nde okuyan kardeşi M. Nihat, Ramazan ayı tatili nedeniyle Diyarbakır'a döndüğünde abisinin İstanbul'a eğitim için gidememesinden dolayı intihar etmesine üzülmüş ve Gökalp ile anlaşarak Gökalp'in gizli bir şekilde İstanbul'a gitmesine karar vermişlerdir. Kardeşini uğurlamak amacıyla önce Erzurum'a giden Gökalp, bir müddet burada kaldıktan sonra Trabzon yoluyla İstanbul'a gitmiştir (Tanyu, 1981, s. 16). Gökalp, İstanbul'da maddi sıkıntılar yaşamış ve girmek istediği okulların çoğunun paralı olması nedeniyle zorunlu olarak parasız yatılı eğitim veren Baytar Mekteb'ine kaydını yapmıştır (Kaya & Turhan, 2006, s. 2). Baytar Mektebi'nde iken Sultan II. Abdülhamid yönetiminde karşı faaliyetlerde olan kişilerle temas halinde olmuş, yaz tatilinde iken İstanbul'daki arkadaşlarına gönderdiği bir mektuptan dolayı tutuklanmış, sonra serbest bırakılarak İstanbul'a dönmesine izin verilmesine karşın İstanbul'da okula devam etmesi engellenmiş, tekrardan hapse atılarak bir sene hapis yatmıştır (Beyhan, 2006, s. 49). 1900'de Diyarbakır'a sürgün edilen Gökalp, Diyarbakır Ticaret Odası'nda katiplik ve vilayet idare merkezinde ise zabıt katipliğini yürütmüş ve bazı yazıları vilayet gazetesi olan *Diyarbakır Gazetesi*'nde yayımlanmıştır (Kudret, 1963, s. 9). Bu dönemde akrabası Cevriye Hanım'la evlenmiştir. Ayrıca önemli bir Kürt isyanının bastırılmasında hükümete yardımcı olmuştur (Ülken, 2007, s. XIV).

1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Gökalp, İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır şubesini kurmuştur. İttihat ve Terakki tarafından Diyarbakır, Van ve Bitlis bölge müfettişliğine getirilmiştir (Özyurt, 2015b, s. 62). 1909'da *Peyman* adlı gazeteyi çıkartmış ve gazetede yazılar yazmıştır. Bu gazete kapanınca Gökalp, Veli Necdet'le birlikte *Dicle* adlı bir gazete daha çıkartmış ve gazetenin baş yazarı olarak başyazıları yazmış ve çeşitli bilimsel yazıları da çıkmıştır (Şapolyo, 1974, s. 99). Bu dönemde çıkan *Volkan* gazetesinde de yazıları görülmüş ve gazetede yayımlanan bir yazısında İslam'ı toplumsal bir din olarak tanımlamıştır (Zavalsız, 2017, s. 777). Gökalp'in Diyarbakır'da çıkan ilk yazıları sonraki senelerde sıklıkla vurguladığı milliyetçilik, çağdaşlaşma ve din konusundaki meselelerinin temelini oluşturmuştur (Özyurt, 2015b, s. 67). Bu döneme kadar çıkan gazete yazılarında Osmanlı milliyetçiliğini savunmuştur (Giritli, 1986, s. 14). 1909'a kadar Gökalp'in görüşlerinde İslami prensipler baskın olmasına karşın zamanla Batı düşüncesinin etkileri artacaktır (Nefes, 2015, s. 317).³

Gökalp, 1909'da İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi olarak Selanik'e gitmiştir (Seyfi, 1937, s. 7-8). Selanik İttihat ve Terakki İdadisi'nde İlm-i İçtima adı altında olarak ilk defa sosyoloji dersleri vermiştir (Özyurt, 2015a, s. 441). 1912'de *Genç Kalemler*'de yazıları görülmeye başlayan Gökalp, dergide felsefe ve yeni lisan gibi konulara değinmiştir (Tütengil, 1949, s. 14). *Genç Kalemler*'le birlikte yazı üslubunu sadeleştirmiş ve yazılarını halkın anlayacağı şekilde yazmaya başlamıştır (Aksu, 2006, ss. 20-21). Dergide yayımlanan bir yazısında II. Meşrutiyet'le birlikte siyasi inkılabın yapıldığını ve bundan sonra ise içtimai inkılabın gerçekleşmesi için

² Ziya Gökalp'in iktisadi görüşlerini dolaylı anlatan birçok çalışma olup doğrudan iktisadi görüşlerine değinen önemli eserlerin başlıcaları şunlardır: Tolga, O. (1949). Ziya Gökalp ve iktisadi Fikirleri, İstanbul: Doğan Kardeş, 1-40; Okan, O. (2014). Economics, National Economics and Ziya Gökalp, Turkish Journal of Sociology, 3/28, 123-137; Tütengil, C. O. (1964). Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, 122-142; Vayni, C. (2012). Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri, Sosyoloji Konferansları 46/ 35-43; Baloğlu, B. (2006). Ziya Gökalp'in İktisat Görüşleri ve Günümüz İktisadi Değerler Sistemi Bakımından Önemi, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dersleri, 13/29, 29-46; Sağlam, S. (2004). Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Milli İktisat, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, 1, 67-85; Önsöy, R. (1982). Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 12, 355-366.

³ Bu nedenle Gökalp'in 1912 senesinden önceki iktisat ile alakalı yazıları bu çalışmada incelenmeyecektir.

hazırlıkların yapılmasını istemiştir (Özyurt, 2005, s.181). Yine Selanik'te çıkan *Yeni Felsefe Mecmuası*'nda Gökalp, Sedat Tevfik ve Demirtaş imzaları kullanılarak çeşitli şiir ve makaleler yayımlamıştır (Nüzhet, 1949, s. 25). Gökalp'in 1912'de Selanik'te çıkan *Rumeli* gazetesinde de yazıları görülmüştür (Fındıkoğlu, 1955, s. 64). Selanik'te sosyolojiye merak duyan Gökalp, bu dönemde Alfred Fouille, Henri Bergson, Gustave le Bon, Gabriella, Tarde, Renouvier, Boutrox ve Durkheim gibi düşünürlerin eserlerini okumuştur. Bunlardan en fazla Durkheim'e ilgi duymuş ve onun dayanışmacı fikirlerini ülkenin sorunları için bir çıkış yolu olarak göstermiştir (Karakaş, 2008, ss. 446-447). Gökalp, solidarizm düşüncesini devlet örgütü anlamından ziyade milli dayanışmanın bir aracı olarak görmüş ve solidarizmi ekonomik bir örgüt olarak değil, bir kültürel dayanışma ve millet ittifakı oluşturmak amacıyla savunmuştur (Karpas, 2003, s. 329). Tesanüdü, içtimai ve milli hedef olarak görmüştür (Bozarslan, 2003, s. 315).

1912'de İttihat ve Terakki genel merkezi İstanbul'a taşınınca İstanbul'a gelmiş ve önemli diğer Türk milliyetçileri ile birlikte *Türk Ocağı*'nın kurucu üyeleri arasında olmuştur (Sağlam, 2008, s. 168). Gökalp, *Türk Ocağı*'nın yayım organı olarak çıkan *Türk Yurdu*'nda İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncelerine karşı Türkçülük ve Batıcılık düşüncesini önermiştir (Ünüvar, 2002, s. 29). 1912 senesi Meclis-i Mebusan seçimlerinde Ergani-Maden Sancağı mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçilmiştir. 1913'te kendisine Maarif Nazırlığı teklif edilmesine karşın bu teklifi kabul etmeyen Gökalp, bu yıllarda Darülfünun'un öğretim programıyla doğrudan ilgilenmiştir (Anık, 2015, s. 417). 1914'te *Halka Doğru* da yazdığı bir makalede medeniyeti halk ve resmi medeniyet diye ikiye ayırmış ve sosyolojiyi de milletlerin medeniyetinden bahseden bir ilim olarak göstermiştir. Osmanlı'da halk medeniyetini araştıran bir sosyoloji şubesinin kurulmasını talep etmiştir (Tak, 2015, s. 267). Gökalp'in 1914-15 senelerinde, *Tanin*'de yayımlanmış yazıları ve verdiği bazı konferans konuşmaları kitap halinde tekrar yayımlanmıştır (Fındıkoğlu, 1955, s. 64). Gökalp, 1914-1915 senelerinde Darülfünun Edebiyat programının ders müfredatına ilmi- içtimai dersini koymuş ve bu dersi bizzat kendisi vermiştir (Tanyu, 1981, s. 113). 1914'te Kızıl Elma adlı eseri de yayımlanmıştır (Gürsoy & Çapcıoğlu, 2006, s. 91). 1915'te çıkan *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda kültürel Türkçülük alakalı iki makalesi çıkmıştır (Davud, 1997a, s. 89). Bu makalelerinde eski Türkler ile Osmanlılar arasında birçok benzerlikler olduğunu ifade etmiştir (Anık, 2015, s. 418).

1915'te çıkan *İslam Mecmuası*'nda Gökalp, geleneksel lonca sistemini Durkheim'in korporasyon düşüncesiyle mezcederek korporatif bir devlet yönetimini önermiştir (Toprak, 1980, s. 42). Dergide çıkan diğer bir yazıda ise İslam hukukunun kaynakları olarak örf ve nassı göstermiş ve bu iki kaynağın da kaidelerinin zamanla değiştiğini savunmuştur. Fakihlerin daha çok örfü dikkate aldığı belirtmiş ve şeriatın toplumsallığını vurgulamıştır (Davud, 1997b, s. 210). Gökalp, 1916'da çıkan *Darülfünun Edebiyat Dergisi*'nde yazıları yayımlanmıştır (Tütengil, 1949, s. 16). Bu yıllarda eğitim meselesi ve milli terbiye üzerine yazıları *Muallim* dergisinde çıkmıştır (Ünüvar, 2002, s. 29). 1917'de *Yeni Mecmua*'da solidarizm doğrultusundaki yazıları yayımlanmıştır. Bu yazılarında solidarizmi Durkheim'in dayanışmacı anlayışı doğrultusunda dile getirmiştir (Davud, 1996, s. 74-75). Gökalp'in solidarizm anlayışı sosyal bir devlet formatında olmuş, devletin toplumsal yaşama müdahil olmasını ve halkı yönlendirmesini talep etmiştir. Bireysel özgürlük ve toplumsal dayanışmanın bir arada ve eşit olmasını önermiştir (Toprak, 1985a, s. 378). Türkçülük düşüncesinin Alman ittihadından öğreneceği çok şeyi olduğunu ve Alman modeli benimsenirse Türklerin siyasal ve iktisat birliğinin de elde edeceğini vurgulamıştır (Toprak, 1985b, s. 741). 1917'de *İçtimaiyat Mecmuası*'ni çıkaran Gökalp, dergideki yazılarında Türklerin ulus devlet aşamasına geçmesi için medeniyet değiştirme hususuna ait bilimsel çözümler önermiştir (Ercan, 2014, s. 61). *Türk Yurdu*'nda yayımlanan makaleleri Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adıyla kitap haline getirilmiştir. Bu dönemde Yeni Hayat adlı kitabı da yayımlanmıştır (Ülken, 2007, s. XVI).

1919 senesinde İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderilen Gökalp, Kars savaşında esir alınan İngilizler karşılığında 1921 senesinde ülkeye dönmesine izin verilmiştir (Gürsoy & Çapcıoğlu, 2006, s. 92). Malta sürgününde iken okumalarına devam eden Gökalp, diğer mahkumlara çeşitli dersler ve konferanslar vermiştir (Sağlam, 2008, s. 169). Malta'da döndükten sonra İttihatçılığı nedeniyle Ankara'da ilgi görmediğinden, babaocağı Diyarbakır'a dönmek zorunda kalmış, milli mücadeleyi destekleyici konferanslar vermiş ve kamuoyunu milli mücadele lehine oluşturmak amacıyla 1922'de *Küçük Mecmua*'yı çıkarmıştır (Karakaş, 2008, s. 463). *Küçük Mecmua*'da yayımladığı bir yazıda cemiyetin oluşmasından dinin bazen milliyetten daha güçlü bir kuvvet olduğunu kanıtlamak için Balkanlardaki Slav milletinden olan Ortodoks Sırlar, Katolik Hırvatlar ve Müslüman Boşnakları örnek göstermiştir (Anık, 2015, s. 426). 1923'te yapılan seçimlerde Diyarbakır mebusu olarak meclise girmiş, mecliste aktif olarak çalışmış, bu dönemde *Türkçüğünün Esasları* adlı kitabını yayımlamıştır (Kaya & Turhan, 2006, s. 5). *Hakimiyet-i Milliye*'de siyasi mevzulara değinmiş, *Cumhuriyet*'te Çınaraltı başlığıyla ve *Yeni Türkiye*'de ise Yeni Türkiye'nin Hedefleri başlığı altında çeşitli yazılar yazmıştır (Türkman, 2003, s. 148). Rahatsızlığını ciddiye almayan Gökalp, 1923 senesinde üzerinde çalıştığı Türk Medeniyet Tarihi adlı kitabını tamamlamaya çalışmıştır. 1924 Ekim'inde hastalığı ağırlaşınca Beyoğlu'ndaki Fransız hastanesine kaldırılmış ve on günlük bir tedaviden sonra Gökalp, 25 Ekim 1924'te vefat etmiştir (Yağmurdereli, 1982, s. 7).

3. EKONOMİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Milli İktisadın Gelişim Aşamaları

Gökalp'in ekonomi görüşleri hakkındaki ilk yazıları *İktisadiyat Mecmuası*'nda çıkmıştır. Dergide çıkan Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbrettir başlıklı yazısında Gökalp, iktisat kelimesini hem bir ilim hem de bir sanat ismi olarak açıklamıştır. İktisat ilminin milletlerde cereyan eden iktisadi hadiseleri objektif bir surette tetkik ederek doğal kanunları meydana çıkarttığını dile getirmiş ve iktisat sanatının ise iktisat ilminin keşfettiği hakikatlere dayanarak kavimlerin iktisadi hayatını tanzim ettiğini ve iktisadın bir gaye doğrultusunda oluşmasına çalıştığını ifade etmiştir. Milli iktisat kelimesinin iktisat ilmiyle birlikte iktisat sanatını da kapsadığını vurgulamış ve iktisat ilmüne nazaran milli iktisadın kavimlerin maruz kaldığı iktisadi gelişim aşamalarının bir safhası olduğunu dile getirmiştir. İktisadi hayatın başlıca üç aşaması olduğunu aktarmış ve bunları aile iktisadı, şehir iktisadı, milli iktisat olarak açıklamıştır. Bu aşamaları içtimai tekâmülün art arda gelen devreleri olduğunu ve aynı zamanda içtimai tekâmülün de üç ayrı aşaması olduğunu belirtmiştir. Aile iktisadı devrinde üreticilerin ürettiği ürünlerin bizzat yine üreticiler tarafından tüketildiğini; şehir iktisadı devrinde, malların üreticiden tüketiciye hiçbir araç olmaksızın intikal ettirildiğini; milli iktisat devrinde ise malların birçok vasıta aracılığıyla üreticiden tüketiciye geçtiğini ifade etmiştir (Ziya Gökalp, 1916a, s. 1). Gökalp, aile iktisadında üretim ve tüketimde ortak hareket ettiğinden bu dönemde kişilerin aralarında bir mübadelenin gözükmediğini ileri sürmüştü ve bu devirde küçük ailelerden başka klan ve aşiret gibi büyük teşkilatların da oluştuğunu dile getirmiştir. Bu teşkilatlarda mübadele işlemi olmadığı gibi ücret ve fiyat gibi kurumların da oluşmadığını ve bu devirde her ailenin iktisaden kendine yeterli bir konumda olduğunu iddia etmiştir. Toplu işlerin ya imece yöntemiyle ya da esir ve köleler vasıtasıyla yapıldığını belirtmiş ve az olsa da bir iş bölümünün görüldüğünü, mübadelenin ise ya savaş ya da hediyeleşmeler şeklinde görüldüğünü ve bu kavimlerde Adam Smith'in bahsettiği şekilde bir mübadelenin ise görülmediğini dile getirmiştir. Birçok devirden sonra ortaya çıkan ilk panayırlarda günlük ihtiyaçların mübadele edilmediğini ifade etmiş ve bu dönemde paranın mübadele aracı olarak görülmesinden ziyade ölçü ve tasarruf aracı olarak görüldüğünü açıklamıştır. Ayrıca ilmi anlamda teşebbüs, sermaye, ticaret, işçi, tüccar ve sermayedar gibi kurumların da görülmediğini belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1916a, s. 1). Gökalp, şehir iktisadında mübadelenin vasıtasız şekilde gerçekleştiğini vurgulamıştır. Ailelerin çoğalmasıyla sadece kalede yaşayanların üretimiyle yaşama imkânı oluşmadığını, bu bağlamda şehir merkezinin bir pazar yeri mahiyetine dönüştüğünü ve kale çevresindeki köylülerin mahsullerini getirip kaledeki tüketicilere satmaya başlayan bir sürecin görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca zamanla şehirlerde birçok zanaat şubesinin ortaya çıktığını ve bu zanaatkarların ise müşterileriyle doğrudan münasebette olduklarını ve aracı rolünde olan bir tüccar sınıfının halen oluşmadığını ifade etmiştir. Şehir halkının ihtiyaçlarını kendi potansiyeliyle tedarik ettiğini ve bu nedenle şehre yabancı tüccarların nadir geldiğini ileri sürmüştü. Şehir iktisadının aile iktisadının tekâmülü sonucu oluştuğunu dile getirmiştir. Aile iktisadıyla şehir iktisadının ayrılmadığını belirten Gökalp, şehir iktisadında üretici ile tüketicinin temas halinde olduğunu vurgulamıştır. Bu dönemde sadece emlak geliri ile ücret olarak bilinen iki kazanç çeşidinin oluştuğunu iddia etmiş ve sermaye ve teşebbüs gibi üretim faktörlerinin ise halen görülmediğini açıklamıştır (Ziya Gökalp, 1916a, ss. 1-2). Gökalp, üçüncü dönem yani milli iktisat döneminin ise iki devresi olduğunu belirtmiş ve ilk devrenin milli üretimin milli tüketime tekbül eden yani milletin iktisaden kendine yetecek hale gelmesi; ikinci devrenin ise bölüşümün adil bir şekilde yapılmasıyla tüm milletin medeniyetin yararlarından fayda görmeye başlamasıyla ortaya çıktığını dile getirmiştir (Ziya Gökalp, 1916a, s. 2). Gökalp; aile, şehir ve milli iktisat devrelerinin birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini ifade etmiş ve her milletin bu devirlerin birincisini birincil; diğerlerini ise ikincil olacak şekilde yaşadığını belirtmiştir. Bazı kavimlerde idari anlamda merkezi yönetimin görülmesine karşın siyasi ve içtimai bir merkezi yönetimin görülmediğini aktarmış ve bu nedenle bu gibi kavimlerin bir devlet mahiyetini alamadığını dile getirmiştir. Bu kavimlerin halen cemaat iktisadi yaşamını yaşadığını iddia etmiştir. Bu tarz bir ülkede her cemaatin ayrı bir topluluk halinde olduğundan burada gerçek bir iş bölümünün gerçekleşmeyeceğini ileri sürmüştü. İş bölümünün ortak duygulara sahip cemaatlerde ortaya çıkacağını ve müşterek vicdana sahip olmayan milletlerde üreticiyle tüketicinin dayanışma halinde olamayacağını vurgulamıştır. Bu nedenle bu tarz kavimlerin zahiren şekilde millet haline geldiğini ve henüz bir milli iktisat aşamasını yaşamadıklarını ifade etmiştir. İçtimai engeller nedeniyle milli iktisat safhasına ulaşmayan milletlere Gökalp, iktisat ilminin yardımıyla bu safhaya erişecek çeşitli çareleri araştırmasını teklif etmiştir (Ziya Gökalp, 1916a, s. 2).

İktisadiyat Mecmuası'nda çıkan Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir başlıklı makalede ise Gökalp, milli iktisat konusunu işlemeye devam etmiş ve bu yazıda iktisadın iki ana kurumdan ibaret olduğunu belirtmiştir. Bu kurumların ilkinin teknik kurum olarak açıklamış ve bu kurumda ziraat ve sanayi sektöründeki her çeşit üretim sahalarıyla birlikte iktisadi hayatın diğer safhalarının oluştuğunu iddia etmiştir. İkinci olarak ise hukuki kurumları göstermiş ve bu kurumların iktisadi yaşama büyük tesirler gösterdiğini ifade etmiştir (Ziya Gökalp, 1916b, s. 1). Gökalp, milli iktisada ulaşma açısından üretim şekli farklılığından başka üretim bölgelerinin farklılığının da bilinmesi gerektiğini ifade etmiş ve bir ülkenin farklı üretim yollarının bilinmesinin milli iktisadın tayini için gerekli olduğunu ileri sürmüştü. İktisadi tarihin çeşitli aşamalardan oluştuğunu aktarmış ve bu aşamaları kölelik, servaj, proletarya ve kooperatif devirleri olarak açıklamıştır. Bu devirlerin çeşitli hukuki şekillerinin de olduğunu aktarmış ve bu hukuki yapıları ise siyasi-hukuki ve iktisadi-hukuki olarak iki farklı kategori halinde aktarmıştır.

Kölelik devrindeki bazı kişilerin diğerlerinin boyunduruğu altında çalışmaya iten şartların siyasi-hukuki şartlardan kaynaklandığını iddia etmiş ve miras gibi mülkiyet haklarına ilişkili olan kurumların ise iktisadi-hukuki bir mahiyete dayandığını belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1916b, s. 1). Gökalp, Osmanlı'da bu iki faktörden başka bir de dini-hukuki faktörün etkili olduğunu dile getirmiştir. Avrupa'nın hiçbir yerinde dini-hukuki faktörlere tesadüf edilmemesine karşın Osmanlı'da birçok dini hükmün iktisadi hayata tesirleri olduğunu açıklamıştır. Örnek olarak faizin dinen caiz olmamasının mali hayatın gelişmesini engellemesi, vakıfların zamanla mülkleri kontrolü altına alması ve şeriat-ı tekâliften olan ağnam ve aşar gibi vergilerin ziraatın ilerlemesini engellemesi gibi hususları göstermiştir. Bu vergiler nedeniyle Türk köylüsünün üretimi artırmak konusunda gayret göstermediğini ifade etmiştir. Diğer ülkelerde arazi vergisinin önceden bilindiğini ve üretimden vergi alınmadığı için köylünün fazla üretim gerçekleştirdiğini ileri sürmüştür. Ancak Türk köylüsünün fazla üretim gerçekleştirdiği zaman fazla vergi vermeye mecbur tutulduğunu aktarmış ve asırlarca devam eden şartların tesiriyle Türk köylüsünün kanaatkâr bir ruh yapısına büründüğünü ve zamanla gelişme duygularının azalarak ortadan kaybolduğunu iddia etmiştir (Gökalp, 1916b, ss. 1-2). Gökalp, ülkede bir milli iktisadın ortaya çıkması için Osmanlı Devleti'nin kurumları, üretim şekli ve usullerinin ayrı ayrı araştırmak gerektiğini ifade etmiştir. Milli iktisat konusunda dikkate alınması gereken yönlerden birinin de aile iktisadı, cemaat iktisadı, mıntika iktisadı gibi birtakım iktisat zihniyetlerini tespit edilmesi gerektiğini açıklamış ve bu farklı noktaların tespit edilmediği takdirde orada milli iktisadi bulmanın zor olacağını iddia etmiştir. Osmanlı Devleti'nde iktisadi anlamda Erzurum mıntıkası, Karadeniz mıntıkası gibi birtakım bölgelerin yabancı ülkelerin iktisadi şartları ile daha yakın ilişkiler içerisinde olduğunu ve bu mıntıkların ülkenin diğer bölgelerin iktisadından tamamen ayrıştığını dile getirmiştir (Ziya Gökalp, 1916b, s. 2). Gökalp, Osmanlı Devleti'nin iktisadi şartları araştırdığında ülke iktisadının bütünlük arz etmediğinin görüleceğini ve ülkede çeşitli mıntika ve sistemlerin var olduğunu açıklamış, hatta bazı bölgelerde aşiret ve bedevilik gibi sistemlerin görülmeye devam ettiğini ifade etmiştir. Bu mıntıkların iktisadi sisteminin diğer mıntıkların iktisadi sistemleriyle mukayese edilmesiyle sistemler arasındaki mesafelerin tayin edileceğini ileri sürmüştür. Bu doğrultuda asri bir mahiyet alan mıntikalardaki terakkinin sebepleri araştırıldığında; asrileşmemiş mıntikalarda ne gibi eksikliklerin olduğunu anlaşılacak ne gibi ıslahatlara başvurmak lazım geldiğinin anlaşılacağını vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1916b, s. 2). Gökalp, milli iktisadın araştırılması hususunda işe liberalizmin ilkeleriyle başlanılmaması gerektiği konusunda bürokratları uyarmıştır. Liberalizm teorilerinin hiçbirinin Osmanlı iktisadına uygulanamayacağını iddia etmiştir. Milli iktisadi vücuda getirmek için yapılması gereken işin objektif gözlemlerle bir milletin üretim şekli, hukuki usulü ve bunların aralarındaki ahengi araştırarak onların bir sistem haline getirilmesini talep etmiştir. Milli iktisadın araştırılmasında sadece güncel şartların araştırılmasıyla yetinilmemesi gerektiğini ve bununla birlikte ülkenin mazisinin de dikkate alınmasını önermiştir. Osmanlı'da önceki iktisadi teşkilatının bugüne göre mükemmel olduğunu ileri sürmüş ve önceleri yol ve köprülerin mükellef usulüyle inşa ve tamir edildiğini, ordu iaşesini sağlayan köylerin belli olduğunu ve hiçbir vakit bir müşkülâtın görülmediğini belirtmiştir. Tanzimat'tan sonra tüm bu yöntemlerin değişerek Osmanlı'nın kendi sisteminden uzaklaştığını ancak istediği gayeye de ulaşmadığını dile getirmiştir. Hâlbuki milli iktisadın gerçeklerine göre bir ıslahat teşebbüsü yapılsaydı bu durumun yaşanmayacağını vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1916b, ss. 2-3).

Gökalp'in İktisat Derneği'ndeki bir konuşması *İktisadiyat Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Gökalp, bu konuşmasında milli iktisadın ortaya çıkarılması hususuna değinmiştir. Milli iktisadın ortaya çıkması için bir milli iktisadi sistemin tayin edilmesini teklif etmiş ve devletin uyguladığı iktisadi politikalarının milli iktisadi sistem doğrultusunda yapılmasını talep etmiştir. Geçen sene yeni bir gümrük tarifesi tanzim edilerek ülke için bir himaye siyaseti kabul olunmasına karşın ülkede nelerin yetiştiği hakkında bir bilginin olmadığından himaye politikalarından gerekli faydanın sağlanamayacağını belirtmiştir. Bu politikaların ancak bir meslek iktisadı ile elde edileceğini vurgulamış ve belirli bir meslek iktisadının olmasını teklif etmiştir. İktisadi olarak bir meslek siyaseti takip edilerek o meslek dairesinde çalışmak için ülkenin şartlarına göre kadroların temin edilmesini talep etmiştir. Ülke iktisadının önemli cihetlerinin meydana çıkarılmasını isteyen Gökalp, iktisadi olayları tasnif ederek tüm bilgileri topladıktan sonra yerli bir doktrin tayin edilmesini önermiştir. Böyle hareket edilirse Almanya'ya hizmet eden milli iktisadın Osmanlı Devleti'ne de yarar sağlayacağını ileri sürmüştür (Ziya Gökalp, 1917b, ss. 4-5).

İktisadiyat Mecmuası'nda çıkan Türklerde Milli İktisat Devreleri başlıklı makalede Gökalp, milli iktisadın bir cemiyette iktisadi kurumların tam bir dayanışma haline gelecek surette birbirine bağlı olduğunu ifade etmiştir. Cemiyetin hukuki olarak bir dayanışma halinde olması sonucu devletin ortaya çıktığını ve milli iktisadın ise devletin iktisadi tarzıyla alakadar olduğunu belirtmiştir. Devletin şehir, imparatorluk ve modern devlet olarak üç örneği olduğunu açıklamış ve bununla ilişkili olarak milli iktisadın ise medine iktisadı, saltanat iktisadı ve millet iktisadı olarak üç örneğinin yaşandığını aktarmıştır. Millet iktisadının ise ancak modern devlet modelinde ortaya çıkacağını ileri sürmüştür. Tanzimat devrinde gerek saltanat gerek şehir iktisadının parçalandığını, giyim, gıda ve diğer harcamalarda yabancı ürünlerine rağbet edildiğinden milli sanayinin ve bu bağlamda milli iktisadın ortadan kalktığını belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1917a, ss. 1-2). Gökalp, yaşanan gelişmeler sonrası ülkenin modern bir devlet mahiyetini almaya başladığından bu devreye uygun bir milli iktisat teşkilatının kurulmasını önermiştir. Bu devirde milli iktisadın ne il iktisadı ne de ordu ve şehir iktisadı mahiyetinde olduğunu açıklamış ve cemaat ve şehir iktisadı gibi hususi iktisatların milletin genel iktisadı haline getirilmesini talep etmiştir. Milli iktisadın tesisi için öncelikle

bir Milli İktisat Bakanlığı'nın kurulmasını teklif etmiş ve Ziraat Bakanlığı'nın bu görevi yerine getiremeyeceğini iddia etmiştir. Milli İktisat Bakanlığı kurulduğu zaman gümrük politikaların, demiryolu ve liman idaresi gibi kurumların bu bakanlığın yönetimine verilerek iktisat politikaların bir bakanlık etrafında toplanıp bütün haline getirilmesini önermiştir. Milli İktisat Bakanlığı'nın aynı zamanda milli bankanın denetleyicisi de olmasını teklif etmiş ve esnaf korporasyonlarının şehir tarzı teşkilatlanmasından çıkartılarak millet esaslı doğrultusunda teşkilatlandırılmasını talep etmiştir. Özellikle kadın ve çocuk olmak üzere işçilerin sıhhat, sağlık ve geleceklerini temin edecek içtimai kanunların uygulamasının da bu bakanlığın bir görevi olduğunu dile getirmiştir. Almanya'da milletin mizacına uygun bir milli iktisat teşkilatı olduğu için harp zamanında birçok iktisadi güçlüğü çözümlenmiş ürettiğini belirtmiş ve Türkiye'nin iktisadi gelişmesinin milli iktisat politikalarına bağlı olduğunu vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1917a, ss. 3-4).

1922'de Diyarbakır'da çıkan *Küçük Mecmua* dergisinde İktisadi Tekamülün Merhaleleri başlıklı makalede Gökalp, cemiyetin din, ahlak ve hukuki nazarından bir takım gelişim aşamalarından geçtiği gibi iktisadi gelişim aşamalarından da geçtiğini belirtmiştir. Sonra gelişim aşamalarının üç hususa göre tayin edildiğini aktarmış ve birinci olarak üretim açısındaki yaklaşımı açıklamaya başlamıştır. Toplumların üretim olarak geçirmiş olduğu aşamaları beş madde altında sınıflayan Gökalp, bunları sırasıyla 1. aile sanayi aşaması, 2. hırfetler aşaması, 3. evlerde yapılan sanayi aşaması, 4. imalathane aşaması ve 5. fabrikalar aşaması olarak sıralamıştır. Bu beş aşamanın her birinin uygulanmasıyla diğerinin tamamen ortadan kalkmadığını açıklamış, sadece bir dönemde bu aşamalardan birinin baskın olup diğerlerinin ikincil planda görüldüğünü belirtmiştir. Avrupa ülkelerinde de bu beş iktisadi aşamanın örneklerinin de aynı anda yaşandığını aktarmış, köylerde kadınlar tarafından bezlerin dokunduğunu, şehirlerde müşteri hesabına iş yapan sanatçılar ile evlerde müteşebbis hesabına çalışan işçilerin olduğu gibi basit tarzdaki imalathanelerin de görüldüğünü dile getirmiştir (Ziya Gökalp, 1923a, ss. 1-2). Gökalp, iktisadi aşamaların ikinci husus olarak taksim-i amelin geçirdiği safhalara göre oluştuğunu ifade etmiştir. Aile sanayi devrinde taksim-i amelin aile fertleri arasında uygulandığını vurgulamış, başlangıçta işlerin erkek, kadın, çocuk ve esirler arasında taksim edildiğini ileri sürmüştür. Hırfetler devrinde ise iş bölümünün mesleki bir şekil alarak mesleklerin oluştuğunu açıklamış, imalathaneler devrinde ise taksim-i amelin fenni bir mahiyet kazandığını ve her işçinin sadece bir işi icra ettiğinden bu teşebbüste uzmanlaştığını iddia etmiştir. Taksim-i amelin fabrika devrinde ise ülkeler arasında gerçekleştiğini belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1923a, s. 2-3). Gökalp, iktisadi aşamanın üçüncü olarak mübadele yönüyle birtakım aşamalardan geçtiğini dile getirmiş ve aile sanayi devrinde mübadelenin olmadığını ve üretici ve tüketicinin aynı zümrede olduğunu aktarmıştır. Esnaf loncaları devrinde hırfetlerin teşekkülüyle iş bölümünün ortaya çıktığını fakat bu devirde mübadelenin sadece kasaba arasında yaşandığını belirtmiştir. İmalathanelerin teşekkül ettiğinden çarşının genişleyerek milli bir mahiyet aldığını ve mübadelenin bu devirde oluştuğunu ifade etmiştir. Milli çarşının oluşumunun ise modern devletlerin vücuda gelmesiyle ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bu dönemde ortak üretimin yerine milli bir üretimin görüldüğünü, ortak çarşı yerine milli bir çarşının oluştuğunu vurgulamıştır. Fabrikalar devrinde, pazarın uluslararası bir mahiyet kazandığını ve cemiyet teşekkülüne ise de bu aşamada ihtiyaç hissedildiğini aktarmıştır (Ziya Gökalp, 1923a, ss. 3-4).

Gökalp, 1923'te çıkardığı *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında bir ülkenin iktisadi politikalarının milli iktisat çerçevesinde olmasını önermiştir. Türklerin eskiden sahip olduğu iktisadi refaha gelecekte de ulaşmasını ve servetin halkın tamamına bölüştürülmesini talep etmiştir. Türklerin hürriyet ve bağımsızlığına düşkün olduğu için tamamen iştirakçi olamadığını; ancak müsavatperver bir kimliği de olduğundan bireyci kalamayacağını belirtmiş ve Türk kültürüne uygun düşen sistemin solidarizm olduğunu iddia etmiştir. Ferdi mülkiyetin içtimai mülkiyete hizmet etmek şartıyla meşru olduğunu vurgulamış ve bu nedenle sosyalist ve komünistlerin ferdi mülkiyeti ilga etmesine itiraz etmiştir. İçtimai mülkiyete hizmeti olmayan bireysel mülkiyetin meşru olamayacağını ileri sürmüş ve mülkiyetin sadece ferdi olarak görülmesine de karşı çıkmıştır (Ziya Gökalp, 1923c: s. 167). Gökalp, şahsi mülkiyet gibi içtimai mülkiyetin olmasını da savunmuştur. Cemiyet sayesinde elde edilen kazancın sadece cemiyete ait olmasını talep etmiş ve bu kazançları fertlerin şahsi olarak kullanmasına itiraz etmiştir. Bu tarz kazançların cemiyet namına açılacak fabrika ve çiftlikler gibi kurumların sermayesi olarak kullanılmasını önermiştir. Cemiyet nazarına girilen teşebbüslerden gelen kazançla fakir, öksüz, hasta ve özürlüler için özel mektep ve barınakların açılması; umumi bahçe, kütüphane ve tiyatroların tesis edilmesi; işçi ve köylüler için sağlık kurumlarının inşa edilmesi ve elektrik şebekesinin tesisi gibi toplumsal fayda getiren girişimlerde kullanılmasını teklif etmiştir. Bu kazançlarla, ülkenin her türlü sefaletinin ortadan kaldırılmasında ve toplumun refahını artırmak amacıyla yapılan harcamalarda kullanılmasını önermiştir. Hatta bu tarz toplumsal servetin yeterli gelmesiyle ya halktan vergi alma ihtiyacının da kalmayacağını ya da vergi oranının azaltılacağını belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1923c, ss. 167-168). Gökalp, Türklerin içtimai olarak ana amacının bireysel mülkiyeti ortadan kaldırmadan içtimai serveti de bireylere gasp ettirmeden toplumun genel menfaati doğrultusunda harcamak olması gerektiğini ifade etmiştir. Türklerin iktisadi mefkuresinin de büyük fabrikaları çoğaltarak ülkenin bir fabrika ülkesi haline gelmesine çalışmak olması gerektiğini ileri sürmüş ve bazı kişilerin ülkenin bir ziraat ülkesi olarak kalması gerektiğini savunmasını ve büyük ölçekli sanayi kurumlarının tesisine kalkışılmamasını istemelerini eleştirmiştir. Ülkenin çiftçiliği bırakmaması gerektiğini ancak modern bir devlet olmak isteniyorsa mutlaka sanayiye sahip bir ülke haline gelmesi gerektiğini önermiştir. Avrupa'nın gerçekleştirdiği inkılapların en önemlisinin iktisadi inkılap

olduğunu açıklamış ve iktisadi inkılabın ise bölge iktisadı yerine millet iktisadının, atölyeler yerine ise fabrikaların ikame edilmesiyle oluşacağını iddia etmiştir (Ziya Gökalp, 1923c, ss. 167-168). Gökalp, milli iktisat ile büyük sanayinin ise ancak himaye usulünün tatbikiyle gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Milli iktisat konusunda ülkeye rehber olacak milli iktisat teorilerinin Amerika'da John Ray ve Almanya'da Friedrich List'in görüşlerinin benimsenmesiyle oluşturulacağını belirtmiştir. Bu iki iktisatçının İngiltere'nin kurduğu liberal iktisat ilminin genel bir ilim olmadığını ve sadece İngiltere'ye özgü bir milli iktisat sisteminden ibaret olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir. Bu iki iktisatçının ayrıca İngiltere'nin sanayi ülkesi olduğundan sanayi ürünlerini ihraç etmeye ve hammaddeleri ise ithal etmeye mecbur olduğundan İngiltere için faydalı olanın gümrüklerin düşük olması gerektiğini ve bu nedenle İngilizlerin bu görüşü benimsediklerini ve bu görüşün sadece İngilizlerin yararına olduğu fikrini açıkladıklarını dile getirmiştir (Ziya Gökalp, 1923c, s. 168). Gökalp, açık kapı politikasının sanayisi gelişmemiş ülkeler tarafından kabul edilmesinin bu ülkelerin ilelebet İngiltere gibi sanayi ülkelerine esir kalmasını doğuracağını vurgulamıştır. John Ray ve List'in ülkeleri için milli bir iktisat sistemi vücuda getirdiğini, ülkelerinde büyük sanayi kurumların oluşması için çabaladıklarını ve bu işte de başarılı olduklarını aktarmıştır. Almanya ve Amerika'nın büyük sanayi konusunda İngiltere ile boy ölçüşecek bir dereceye geldiklerini ve bu nedenle bu iki ülkenin de zamanla İngiltere gibi açık kapı politikalarını takip ettiklerini ifade etmiştir. Bu iki ülkenin bu devreye senelerce milli iktisat politikalarının uygulaması sonucu geldiklerinin bilinmesi gerektiğini belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1923c, s. 168-169). Gökalp, Türk iktisatçıların da yapması gereken ilk işin öncelikle ülke iktisadını araştırarak bu araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre bir milli iktisat programının oluşturulmasını ve bu programın hazırlandıktan sonra ise büyük sanayiye vücuda getirilmesini teklif etmiştir. Ülkede yaşayan her ferdin bu program dahilinde çalışmasını talep etmiş ve İktisat Bakanlığı'nın ise bu faaliyetlerin icra edilmesinde öncülük vazifesinde olması gerektiğini vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1923c, s. 169).

3. 2. Sermayeye Bakışı

Gökalp, sermaye sorununa da önem vermiş ve bu faktörü milli bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. *Yeni Mecmua*'da Para ve Tesanüd başlıklı makalede Gökalp, dayanışmanın, bir içtimai kurumun doğru yolda olduğunu gösteren içtimai bir mihenk taşı olduğunu iddia etmiştir. Tesanüdü ya da dayanışmayı, milletin tüm fertlerini birbirine bağlayan manevi bir bağ olarak açıklamıştır. Duyguları, dinleri, lisanları birbirine benzeyen insanların yekdiğerinden görünmez bir iple birbirine bağlı olduğu gibi işleri birbirine benzemeyen kunduracı, terzi, fırıncı, doktor, şair, mühendis gibi uzmanların da ayrılmaz bir durumda olduğunu ileri sürmüş ve bunların karşılıklı olarak birbirine muhtaç olduklarını dile getirmiştir (Ziya Gökalp, 1918a, s. 282). Gökalp, eski yazı dilindeki Arapça ve Acemce terkip ve kelimeler yüzünden milletin birbirini anlayamadığını ve halk namı verilen milletin ana kitlesinin bu dile yabancı kaldığını belirtmiştir. Lisanın vazifesinin bir milletin fertleri arasında düşünmeyi ve anlaşmayı sağlayan vasıta olması gerekirken eski lisanın milli dayanışmaya hizmet etmediğini iddia etmiş ve halk lisanının, fertler arasındaki düşünmeyi ve anlaşmayı temin ettiğini yani milli bir tesanüd husule getirdiğini vurgulamıştır. Bu nedenle milliyetçilerin eski yazı lisanını terk ederek halkın konuştuğu dili yazı lisanı haline getirdiğini ifade etmiştir (Ziya Gökalp, 1918a, s. 282). Gökalp, bir milletin tüm fertlerini aynı maksada ulaştırın milli lisanın yaratılması gibi ortak milli bir paranın da oluşturulmasını önermiştir. Ülkedeki paranın milli tesanüde hizmet etmediği gibi zarar verdiğini ileri sürmüştür. Sermaye sahibi olan kişilerin parasını ya ecnebi şirketlere ve ecnebi bankalarına yatırdığını ya da ecnebi bir devletin eshamını satın aldığı belirten Gökalp sermayedarların bu eylemlerine itiraz etmiştir. Yabancıların yarın ülkeye düşman olma ihtimalinin olduğundan ecnebi bir bankaya parasını yatıran kişinin düşmana fayda sağlayacağını ifade etmiştir. Bir kişinin parasını Rus, İngiliz ve Fransız eshamlarından birine yatırırsa, yaşanan Cihan harbinde parası ile vatanına ihanet etmiş olduğunu belirtmiştir. Milli olmayan lisan, milli olmayan vezin ve milli olmayan edebiyat gibi milli olmayan, hain ve vatan düşmanı olan paraların da olduğunu vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1918a, s. 282). Gökalp, düşman bir devletin istikrazına yatırılan paraların bu durumda olduğunu ve paralarını ecnebi şirketleri hisselerine yatıranlar gibi ecnebi bankalara yatıranların da aynı duruma düştüğünü aktarmıştır. Bir milletin devleti nasıl milli ise banka ve şirketlerin de milli olması gerektiğini dile getirmiştir. Bir ülkede öncelikle milli kurumun devlet, ikinci derecede ise yerli banka ve şirketlerin olduğunu iddia etmiş ve yerli kurumlarla devlet arasında bir tesanüdün yaşandığını ifade etmiştir. Yabancı kurumlara yatırılan paranın gayri milli olduğundan milliyetperver olmadığı gibi sahibinin de vatanperver olmadığını ileri sürmüştür (Ziya Gökalp, 1918a, s. 282). Gökalp, ülkede milli şirketlerin tesis edilmesi ve milli bankanın da kurmasıyla paranın milli tesanüde destek olmasının sağlandığını ve bundan dolayı paranın milli bir mahiyet kazandığını aktarmıştır. İç borçlanmanın paranın millileşmesi için büyük amil olduğunu vurgulamıştır. İç borçlanmayla devletin milli bir banka hüviyetine sokulduğunu ve iç borçlanmayla hisse senedinin alacaklılar için yararlı olduğu gibi bu teşebbüse iştirak edilmesinin de ülke iktisadı açısından yararlar getirdiğini belirtmiştir. Bu girişimden sonra paranın milli tesanüde hizmet etmediğinin söylenilemeyeceğini dile getirmiş ve halkın faiz için sermayelerini milli istikraza yatırdığında fertlerde yalnız içtimai menfaatin değil bireysel menfaatlerin de genel bir ahenk haline geleceğini ifade etmiştir. Paranın gerek fertle devlet arasında gerekse fertler arasında hem menfaat hem de duygu birliğini sağlayacağını ileri sürmüştür. Milli istikrazın getireceği yararların yalnız menfaat duygularını birleştirmekten ibaret olmadığını ve iş bölümü nazarında da önemli bir tesanüdü meydana getirdiğini vurgulamıştır. Milli borçlanmanın ferdi menfaatten başka hiçbir duygusu olmayı bile vatanperver bir kişi haline

getireceğini belirtmiştir. Karlı olduğu hiç kimsenin şüphesi olmayan bu milli istikraz kâğıtlarından birçok bencil insanın da alacağını ve bu kişilerin zamanla vatanperver bir kişi haline geleceğini ifade etmiştir (Ziya Gökalp, 1918a, ss. 282-283).

Gökalp, *Cumhuriyet*'te yayımladığı Ecnebi Sermayesi başlıklı makalede ecnebi sermayesinin iktisadi kalkınmada önemli bir rol oynayacağını dile getirmiştir. Sermayenin bir ülkeye girişini, kanın bir insandan diğer bir insana nakline benzeten Gökalp, sermayenin bir ülkenin iktisadi kanı olduğunu vurgulamıştır. Sermayesiz kalan bir milletin kansız vücuttan farkı olmadığını ve bu nedenle yabancı sermayeye müracaat edilmesini önermiştir. Cihan harbinden bu yana iktisadi olarak zayıflayan ülkeye ecnebi sermayesinin girmesiyle iktisadın canlanacağını iddia etmiştir. Ecnebi sermayesinin ülkeye girmesinin belirli mahzurları olabileceğini, ancak ecnebi sermayedarın siyasi menfaat sağlamak amacıyla girişine de hükümetin müsaade etmeyeceğini belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1924b, s. 2). Gökalp, ecnebi sermayedarın önceleri ülke aleyhine çalıştığını ve ancak kapitülasyonlar kaldırıldığından artık bu tarz bir durumun içerisinde olamayacağını ve yabancı sermayenin bundan sonra ülke için yararlı girişimlerde bulunacağını vurgulamıştır. Ecnebi sermayesinin bir tufeyli işlevinde olduğunu belirten Gökalp, organik tufeyliler olduğu gibi iktisadi tufeylilerin de olduğunu ileri sürmüştür. Ülkelerinde karşılıklı bir tufeyli pozisyonunda olduğunu ve bu doğrultuda bir tufeyliliğin yaşanacağını ifade etmiştir. Bazı bitkilerin basit hayvanlarla birleşerek bir arada yaşayıp birbirinin tufeylisi olarak hayatlarını sürdürdüklerini aktarmış ve bu durumu sembiyotik yaşam olarak açıklamıştır. Bu şekilde iki tarafın da birbirine yardım ederek yaşamını sürdürdüğünü vurgulamıştır. Osmanlı'da çeşitli milletlerin bir arada yaşadıklarını ve aralarında hizmet mübadeleleri gerçekleştirmesine karşın buna iş bölümü denilemeyeceğini iddia etmiş ve çünkü bu milletler arasında ortak bir vicdanın yaşanmadığını, bir müteakıl tufeyliliğin yaşandığını dile getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Amerika ve Avrupa ile müşterek bir vicdanın olmadığını ve bu nedenle onlarla yapılacak mübadelelerin uluslararası bir taksim-i amelden ziyade uluslararası bir sembiyotik yaşam olduğunu ve onların Türkiye'nin iktisadi tufeylileri olduğu gibi Türkiye'nin de onların iktisadi tufeylisi olduğunu belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1924b, s. 2). Gökalp, ecnebi sermayesinin ülke için yararlı olduğunu kanıtlamak için tütün tarımından bir örnek göstermiştir. Drama ve Serez muhacirlerinin ülkeye geldiklerinde devletin sermaye temininden önce yabancı tütün tüccarların sermaye temin ettiklerini ve bu sermayeyle üreticilerin üretim gerçekleştirdiklerini aktarmıştır. Çiftçilerin hükümet desteğinden önce ecnebi sermayeyle birleşerek tütün ektiklerini ve bugün de tütün ekicilerinin ecnebi sermayesinden istedikleri kadar sermaye temin edebileceklerini ifade etmiştir. Ecnebi sermayesinin diğer faydasının da kaliteli tütün ekiminin yaygınlaştırmak için köylere uzmanlar göndermesi ve tütün ekiminin öğretilmesini yaygınlaştırmak olduğunu vurgulamıştır. Ülkenin ecnebi sermayesinden önceleri çok istifade ettiğini açıklamış ve demiryolu, banka, borsa ve sigorta şirketlerinin hep ecnebi sermayesiyle meydana gelmesini örnek olarak sıralamıştır. Ecnebi sermayesinin hariçten gelen bir elektriğe benzeten Gökalp, elektrikten gelen ışık ülkeyi nasıl aydınlattırsa ecnebi sermayesinin de o şekilde ülkeyi imar edeceğini ileri sürmüştür. Ecnebi sermayesinin milli sermayenin çoğalması ve milli teknisyenlerin artmasına kadar gelmesini talep etmiştir. İktisadi kalkınmanın sadece halk ve devlet tarafından başarılamayacağını ve bu açıdan ecnebi sermayeye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1924b, s. 2).

3. 3. İktisadi Üretim Hakkındaki Görüşleri

1913 senesinde yayımlanan *Halka Doğru*'da çıkan "Halk Medeniyeti 2: Resmi Teşkilat-Halk Teşkilatı" başlıklı makalede Gökalp, önemli servet kaynaklarına hâkim olmasına karşın yanlış iktisadi politikalarından dolayı Osmanlı'nın bu servetten istifade edemediğini belirtmiştir. Yurt içerisindeki iktisadi teşebbüslerinden mahrum kalan Türk-İslam unsurunun ülkenin servet kaynaklarından ufak bir pay bile alamadığını dile getirmiştir (Ziya Gökalp, 1913, ss. 148-149).

Küçük Mecmua'da İktisada Doğru başlıklı makalede Gökalp, bir cemiyetin manevi ihtiyaçlarının din, ahlak, sanat ve lisan gibi faaliyetlerden doğduğu gibi maddi ihtiyaçların da iktisat ismi verilen faaliyetlerden teşekkül ettiğini belirtmiştir. İktisadın diğer içtimai faaliyetlerinin temeli olduğunu ifade etmiş ve bir cemiyette refah seviyesi yüksek bir ortam olmadığı sürece orada âlim, zanaatkar ve filozofun çıkmayacağını vurgulamıştır. İnsanın bir yandan günlük maişetini karşılaması diğer yandan ise ilme, zanaata ve felsefeye zaman ayırmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir. Türkiye'de zengin bir sınıf oluşmadığından bu işlerle uğraşan kişi sayısının az olduğunu ve büyük alim, zanaatkar ve filozofun yetişmemesinin iktisadi hayatın gerilediğinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Öteden beri Osmanlı Devleti'nde fikri faaliyetlerle uğraşanların memur sınıfı olduğunu ve bunların da kısa bir zaman için bu gibi işlerle uğraştığını vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1922a, ss. 1-2). Gökalp, bir ülkede iktisadi hayat ne kadar yükselse iş bölümünün de o nispette derin olduğunu iddia etmiştir. Girişimlerin birer ihtisas mesleği olması için iş bölümünün de derinleşmiş olması gerektiğini belirtmiştir. İlimde, zanaatta, felsefede ihtisas mesleklerinin ortaya çıkmasının iktisattaki iş bölümüne bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ülkede yetişen büyük düşünür ve ediplerin neden hezarfen kaldıklarının sırrının bu olduğunu dile getirmiş, mesela ateşçi bir vatanperver olan Namık Kemal'in idare memuru, siyasi muharrir, romancı, tiyatro yazarı ve şair olmasının iktisadi şartlarının bir neticesi olduğunu açıklamıştır (Ziya Gökalp, 1922a, ss. 2-3). Gökalp, iktisadi hayatın yükselmesinin sadece uzmanların yetişmesi için lazım olmadığını ve diğer içtimai faaliyetlerinin yaşaması için de devletin zengin bir bütçeye sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Mesela ilmin yükselmesi için kütüphane, milli hazine evrakı,

etnografya, tarih müzesi, encümen-i danış ve üniversite gibi kurumların olması gerektiğini iddia etmiştir. Kültürel faaliyetlerin de doğup yaşamasının iktisadi hayatın gelişmesine bağlı olduğunu ve iktisada verilecek önemin yalnız maddi refahı temin etmekle kalmayacağını, kültürel faaliyetlere de zemin hazırlayacağını dile getirmiştir. Bir ülkede iktisadi hayat gelişmemişse ne ilim, sanat, felsefe ne de ahlak ve dinin kendisini gösteremeyeceğini aktarmış ve manevi zevklerin ortaya çıkmasının iktisadın gelişmesine bağlı olduğunu vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1922a, ss. 3-4).

Küçük Mecmua'da İktisadi İnkılâp İçin Nasıl Çalışmalıyız? başlıklı makalede Gökalp, asri devletin büyük sanayiye sahip bir devlet olduğunu açıklamış ve Yeni Türkiye'nin asri bir devlet olmak için öncelikle milli bir sanayiye sahip olmasını talep etmiştir. Türkiye'de büyük sanayinin oluşması için fertlerin ruhunda kendiliğinden teşebbüs duygusunun doğmasının beklenemeyeceğini belirtmiştir. Milli bir hamle ile askerlikte Avrupa'ya yetiştiği gibi sanayide de onların seviyesine ulaşılması gerektiğini vurgulamıştır. İktisadi kalkınmanın temelini elektrik olmasını önermiş, ülkenin sularından istifade ederek büyük bir elektrik şebekesinin oluşturulmasını talep etmiştir. Avrupa'nın askerliğini bütün ayrıntılarıyla öğrenip tatbik eden Türk devletinin sanayi sektörünü de tatbik edebileceğini ifade etmiştir (Ziya Gökalp, 1923b, ss. 3-4). Askeri başarının bireysel girişimlerle gerçekleşmediğini, devletin teşebbüsüyle gerçekleştiğini ve bu nedenle sanayileşmeyi gerçekleştirecek tek kurumun devlet olacağını aktarmıştır. Türk devletinin üretici bir devlet olma iktidarına sahip olduğunu ve Türklerin devletçi olduğundan her yeniliğin devletten beklenildiğini dile getirmiştir. Devletin iktisadi işlerde başarılı olması için öncelikle bir iktisadi devlet mahiyetini kazanmasını ve bunun için de memurların iktisatçı olmasını talep etmiştir. Memurları bu nazardan seçen bir devletin büyük bir şirket gibi yönetileceğini iddia etmiştir. Bütçe itibarıyla Bulgaristan'dan büyük şirketlerin var olduğunu ve şirket personelinin iktisat bilen uzmanlardan oluştuğunu ifade etmiştir. Devleti yöneten bürokratların da iktisatçılardan seçilmesinin ahlaki bir hizmeti de gerçekleştireceğini dile getirmiş, spekülâtörlük yapacak bir sınıfın teşekkülünü engelleyeceğini vurgulamıştır. Avrupa emperyalizmin bireysel kapitalizme dayandığını açıklamış ve ülkede devlet kapitalizmi kabul edildiği takdirde kapitalist namıyla aç gözlü bir sınıfın oluşmasına engel olunacağını ileri sürmüştür (Ziya Gökalp, 1923b, ss. 4-5). Gökalp, devletin iktisadi teşebbüslerin dört farklı tarzda girişeceğini aktarmış ve sonra bunlara sırasıyla değinmiştir. Birincisi devletin doğrudan doğruya memurları vasıtasıyla iktisadi idare etmesi olduğunu ve bu tarzda reji usulü denildiğini dile getirmiş ve posta ve telgraf idaresinin buna örnek olarak göstermiştir. İkincisinin devletin özel şirkete imtiyaz vererek işlettirilmesi olduğunu ifade etmiş ve buna şimendiferler imtiyazını örnek vermiştir. Üçüncüsünün özel şirketle kar ortaklığı yaparak iktisadi kurumları yönetmesini göstermiş ve dördüncüsünü ise iltizam sistemi olarak açıklamış ve bu sistemin Osmanlı Devleti'nde yaygın olduğunu aktarmıştır. İltizam usulünün ülkeye büyük zararı dokunduğunu ve bu nedenle vergi tahsilinin doğrudan doğruya memurlar vasıtasıyla icra olunmasını önermiştir. Bu dört sistemin tatbikiyle iktisadi hayatta da bir inkılabın vücuda geleceğinden bahsetmiş, Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü gibi bir de Elektrik Genel Müdürlüğü'nün teşekkül edilebileceğini ve ülkeyi telgraf telleri ile donatan devletin elektrik şebekesini de oluşturacak güçte olduğunu dile getirmiştir. Gökalp, iktisadi teşebbüslerin Avrupa kapitalistleri tarafından gerçekleştirilmesini talep etmemektedir (Ziya Gökalp, 1923b, ss. 5-6).

Cumhuriyet'te çıkan İktisad-ı Adem-i Merkezîyet başlıklı makalede hükümetin ekonomiye milli iktisat programı doğrultusunda müdahalesini savunan Gökalp, devleti yönetenlerin siyasi memurlar olduğundan iktisadi girişimlerin bir nebze ademi merkezîyet bakışıyla yönetildiğini aktarmıştır. Bürokratların siyaset adamları olduğunu ve hepsinin iktisat uzmanı olmadığını vurgulamıştır. Charles Gide'nin bir sözünü aktaran Gökalp, Bulgaristan'dan daha büyük şirketlerin bir saat intizamıyla işleminin şirketin sadece iktisatçıları tarafından idare edilmesinden kaynakladığını ifade etmiş ve devlet idaresinin iktisatçı memurlar tarafından yapıldığı takdirde devletin iktisadi işlerinde başarılı olunacağını ileri sürmüştür. Ancak devleti yöneten kişilerin siyasi memurlar olduğundan tüm iktisadi işlere karışmayacağını dile getirmiş ve devlet işlerini iktisatçı memurlar tarafından idare edilmesini önermiştir (Ziya Gökalp, 1924a, s. 4).

Cumhuriyet'te çıkan Teşkilatçılar başlıklı makalede ise Gökalp, iktisat kitaplarının emek, doğal kaynak ve sermayeyi üretim faktörleri olarak gördüğünü ancak bu üç faktörün yeterli olmadığını açıklamış ve bunlarla birlikte müteşebbisin de önemli bir faktör olduğunu aktarmıştır. Ülkede doğal kaynakların zengin olduğunu, sermaye ve emeğin de bulunduğunu ama buna karşın gerekli teşebbüslerin gerçekleşmemesinin nedeni olarak müteşebbis kişilerin olmamasına bağlamıştır. Ülkeyi geri bırakan unsurun sermaye ve uzman eksikliğinden kaynaklanmadığını ileri sürmüş ve iktisadın geriliğinin nedeni olarak müteşebbis sınıfının eksikliğini göstermiştir. Müteşebbisin herhangi bir sermayeye de sahip olmadığını, sadece yaratıcı bir kuvvetin olduğunu belirtmiştir. Ülkede iktisadi müteşebbislerin ortaya çıkmasıyla sermaye ve teknik uzman gibi eksikliklere rağmen anonim ya da kooperatif şirketlerinin tesis edileceğini ve milletin de bu iktisadi girişimcilerin peşinden koşarak birçok teşebbüste bulunacağını dile getirmiştir. Gökalp, Türkiye'de müteşebbislerin yetişeceğine inandığını vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1924c, s. 3).

3.4. Liberalizme Olan Eleştirileri

Yeni Mecmua'da İktisadi Vatanperverlik başlıklı makalede ise Gökalp, vatanperverliğin dini, ahlaki, hukuki şekillerinin olduğu gibi iktisadi bir şeklinin de olduğunu vurgulamıştır. Bugüne kadar Osmanlı Devleti'nde iktisadın kozmopolit olarak tanımlandığını ve halen eğitim kurumlarında kozmopolit Manchester iktisadının öğretilildiğini aktarmıştır. Okullarda Manchester iktisadı öğretildiği yerde iktisadi vatanperverliğinden bahsedilemeyeceğini dile getirmiştir. Manchester iktisadının kozmopolit bir iktisat olmadığını, sanayiye sahip ve serbesti mübadeleden menfaat bulan İngiltere'nin milli iktisadı olduğunu anlaşıldığını ileri sürmüş ve bu hakikati Amerikalı iktisatçı John Ray ile Alman iktisatçı List'in anlayarak ülkeleri için bir milli iktisat felsefesi vücuda getirdiğini belirtmiştir. Milli iktisat politikalarına diğer millet iktisatçılarının da iştirak ettiğini dile getirmiştir (Ziya Gökalp, 1918d, s. 322). Sadece Osmanlı'nın İngiliz iktisadını savunduğunu vurgulayan Gökalp, mekteplerin iktisada kozmopolit bakmasına rağmen günlük hayatta iktisadi vatanperverliğin bazı izlerinin görüldüğünü ileri sürmüştür. Örnek olarak Ahmet Vefik Paşa'nın evine sadece yerli sanayi ürünleri sokmasını ve ecnebi mallarından kaçınmasını ve özellikle Osmanlı Devleti'nde son zamanlarda milli tüketim ve milli üretim cemiyetlerini göstermiştir. Fakat bu iktisadi hareketlerinin hepsinin ferdi teşebbüs halinde kaldığını ve devletin Manchester geleneğinden bir türlü kurtulamadığını aktarmıştır. Kapitülasyonların lağvının bu maksat için büyük bir hamle oluşturduğunu vurgulamıştır. Milli sanayiye oluşturmak için korumacı politikaların uygulandığını, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulduğunu ve milli istikraz teşebbüsüyle devletin artık milli bir iktisat politikasını benimsediğinin görüldüğünü dile getirmiştir. Devletin bu teşebbüsü sayesinde halkın paralarını milli bir bankaya yatırmak yahut milli bir istikrazda değerlendirmek imkânının bulunduğunu ifade etmiştir. İktisadi vicdanın vatanperver olması için devletin milli iktisat politikasını izlemesini savunmuştur (Ziya Gökalp, 1918d, ss. 322-323).

Küçük Mecmua'da İktisadi Mucize başlıklı makalede Gökalp, harp esnasında askeri bir mucize gösteren milletin barış devrinde de iktisadi bir mucize göstereceğini vurgulamıştır. Bu mucizeyi gerçekleştirmek için hangi yoldan yürümesi gerektiği sorusunu sormuş ve Tanzimat'tan beri yürütülen yolun terk edilmesiyle doğru yolun bulunacağını ifade etmiştir. Tanzimat'tan bu yana milli ruha uymayan İngilizlerin iktisadi görüşlerinin ülkeyi geri bıraktığını belirtmiştir. Hükümet fabrika tesis edemez, milli sanayiye himayeye çalışamaz, belediyeler ticaret yapamaz, iktisadi teşebbüslerin sadece birey ve şirketlerden beklenir gibi nazariyelerin benimsenmesinin Osmanlı Devleti'nde iktisadi kurumların yıkılmasına sebep olduğu gibi yeni iktisadi kurumların oluşmasına da mani olduğunu iddia etmiştir (Ziya Gökalp, 1922b, s. 1). Tanzimat'tan evvel zengin bir sanayi ve kaliteli tekniklerin olduğunu ve çinici, halıcı, boyacı, tezhipçi, demirci ve marangoz gibi zanaat şubelerinin iftihar derecesinde olduğunu ifade etmiştir. Tanzimat'tan sonra bu tekniklerin kaybedildiğini ve yerine yenisinin konulmadığını açıklamış ve bu çöküşün sebebi olarak İngiliz iktisadi düşüncesinin milli hayata uymamasını göstermiştir. İngiltere'nin ziraat için yeterli arazisi olmadığından ziraat ülkesi olmadığını aktarmış ve İngiltere'de kömür ve demir madenlerin olduğunu ve kendiliğinden sanayinin tesis edildiğini, deniz ticaretinin geliştiğini ve iktisadi hayatın gelişmesinde hükümet teşvikine muhtaç olmadığını ifade etmiştir. Hükümetin iktisada müdahale etmemesi, ithalat ve ihracattan gümrük resmi almamasının iktisadi hayatın inkişafı için yeterli olduğunu ve bundan dolayı İngiltere'de hükümetin ekonomiye müdahale etmediğini belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1922b, ss. 1-2). Osmanlı'da ise durumun aksi olduğunu vurgulayan Gökalp, ferdi teşebbüsün zayıf ve şirket kurma kabiliyetlerin hiç mesabesinde olduğunu, büyük sanayinin elifbasının bile bilinmediğini ve sanayi için lazım olan tekniklerden habersiz olduğunu ifade etmiştir. Ülkede sadece ihtiyaçların sevkiyle iktisadi hayatın doğmasına imkân olmadığını ve Türk'e hükümetin rehberlik etmediği takdirde Türklerin iktisadi adım atmasına imkân olmadığını belirtmiştir. Hükümetin ise iktisatçıların ilmi telkinleriyle bu yardımdan kendisini sakındırdığını dile getirmiştir. Ayrıca iktisadi kapitülasyonların bahane edilmesini eleştirmiş ve birçok yardım yöntemi olmasına karşın hükümetin bunlara hiç yanaşmadığını iddia etmiştir (Ziya Gökalp, 1922b, s. 2). İngiliz iktisadının sadece İngiltere hayatına uygun olduğunu ve her milletin kendine mahsus bir iktisat sistemini vücuda getirilmesinin ülkede bilinmeye başladığını dile getirmiştir. Türkiye'de büyük sanayinin teşekkülüne şiddetle ihtiyaç olduğunu vurgulamış ve büyük sanayi teşekkülünün ise fert ve şirketlerin teşebbüsüyle gerçekleşmeyeceğini bilakis hükümet teşebbüsleriyle gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Askeri bürokrasinin tesis ettiği imalathanenin örnek gösterileceğini ve barış döneminde bu imalathanenin yıkılmasını önlemek için barış anlaşmasından sonra bu imalathaneleri iktisadi devletçilik bakışıyla yönetilmesini teklif etmiştir. Ülkenin muhtaç olduğu tüm sanayi tesislerinin hükümet desteğiyle tesis edilmesini önermiştir. Ayrıca sulhan sonra Avrupa'dan büyük makine, usta ve mühendis celp etmenin kolay olacağını ileri sürmüş ve teknik bilginin eğitim yöntemiyle öğretilmeyeceğini bunun ancak çıraklık yoluyla öğretileceğini ve en iyi sanayi mekteplerin fabrikalar olduğunu iddia etmiştir. Hükümetin tesis edeceği fabrikaların öncelikle ait olduğu kurumlara büyük kazanç kazandıracağını ve sonra ise bunların halka satılmasıyla büyük kazanç elde edileceğini ayrıca sanayileşmenin yaygınlaşmasına neden olacağını dile getirmiştir. Devletin iktisadi politikaları misak-ı milli suretinde takip ederse sulhan sonra iktisadi bir mucizenin gerçekleşeceğini vurgulamıştır (Ziya Gökalp, 1922b, ss. 3-4).

3.5. Diğer İktisadi Konulardaki Görüşleri

Yeni Mecma'da İçtimaiyatın İlmi Tetkiki başlıklı makalede Gökalp, Avrupa'da ferdiyetçilik ile sosyalizmin ya da milliyetçilikle beynelmilecilik gibi zıt içtimai doktrinlerin birbiriyle olan mücadelesinin şiddetli olduğunu belirtmiştir. Bu içtimai cereyanların birbirinin zıddı gibi görünmesiyle birlikte içtimai ilminin ana konusunun bu dört içtimai doktrin oluşturduğunu ileri sürmüştür. İçtimai tesanüdün bir zümrenin maddeten birbirinden ayrı olan fertlerini manen birbirine bağlayarak bunları bir organizma haline getirdiğini vurgulamıştır. İçtimai tesanüdün ilkinin fertlerin müşterek kuvvetlerin malik olmasından doğan mekanik tesanüd, ikincisinin fertleri birbirinden ayıran hususiyetlerden doğan uzvi (organizma) tesanüd namlarıyla iki şekilde görüldüğünü dile getirmiş ve bu iki çeşit tesanüdü ise hars zümresi ile medeniyet zümresi olarak açıklamıştır (Ziya Gökalp, 1918b, s. 501). Hars zümresinde ortak kuvvetin lisanla beraber dini ve ahlaki duygular olduğunu belirtmiştir. Bu duyguların müşterek olmasıyla hars zümresinin mekanik tesanüdün meydana geldiğini ve yine hars zümresinde fertleri birbirinden ayıran hususiyetlerin iş bölümünü husule getiren ihtisas faaliyetleri olduğunu ifade etmiştir. Farklı ihtisaslara ayrılmalarından dolayı fertleri birbirine mekanik bir surette bağlayan müşterek duyguların ortak bir vicdan ve ortak bir şahsiyet teşkil ettiğinden içtimai mülkiyeti doğurduğunu iddia etmiştir. Hars zümresindeki uzvi tesanüd ise ilk olarak mesleki vicdanları ve bunun neticesi olarak da ferdi vicdan ve şahsiyeti husule getirdiği için cemiyette iş bölümünü oluşturduğunu ve ferdi hürriyetle ferdi mülkiyet düşüncesinin zamanla kuvvetlendiğini vurgulamıştır. Bu nedenle sosyalizmin hars zümresindeki mekanik tesanüden ve ferdiyetçiliğin ise zümreye ait uzvi bir tesanüden doğduğunu belirtmiştir (Ziya Gökalp, 1918b, s. 501). Medeniyet zümresinde de fertleri birleştiren ya da ayıran hususiyetlerin olduğunu ve medeniyet zümresi fertlerinin hars zümrelerinden yani milletlerden oluştuğunu dile getirmiştir. Aynı medeniyete mensup milletler arasında müşterek olan hassaların, müspet ilimlerin ve sanayi fenlerin yani genel olarak zihni mefhumların olduğunu ve bu ortak hassalara sahip milletlerin toplamına medeniyet zümresi denildiği gibi beynelmilecilik de dendiğini belirtmiştir. Beynelmilel tesanüdün, onu teşkil eden milletler arasındaki ortak zihni mefhumların toplamından ibaret olduğunu ve beynelmilel zümrenin fertlerinde birbirine yakın olan hassalar olduğu gibi onları birbirinden ayıran hususiyetlerin de mevcut olduğunu ifade etmiştir. Bir medeniyet zümresi içerisinde bir iş bölümünün olduğunu ve bu iş bölümünün esasının her milletin orijinal bir harsı olarak diğer milletlerin dini ve ahlaki zevklerinin birbirinden farklılaştığını ileri sürmüştür (Ziya Gökalp, 1918b, s. 501). Beynelmilel tasavvurun mevcut olması için öncelikle milli tasavvurların vücut bulması gerektiğini dile getirmiştir. Milli bir harsın teşhisi için diğer milletlerdeki harslarla karşılaşması gerektiğini ve beynelmilecilik ile milliyetçilik arasında bir çatışmadan ziyade bir uyumun oluştuğunu vurgulamıştır. Beynelmilel medeniyetin, milli harsların karşılaşmasından meydana gelen ortak bir irfan olduğunu ve harslar ne kadar çeşitli ve zenginse medeniyetin de o derece yüksek olacağını ifade etmiştir. Medeniyet zümresine mekanik ve uzvi tesanütlerin olduğunu ve beynelmilel bir zümrenin müşterek bir medeniyete malik olmasının onun mekanik tesanüdünü vücuda getirdiği gibi her milletin orijinal bir harsı vücuda getirmesinin de medeni zümrenin uzvi tesanüdünü oluşturduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle ne iktisat sahasında birbirinin zıddı gibi görünen ferdiyetçilik ile içtimaiyatçılık arasında ne de siyaset sahası olan milliyetçilikle beynelmilecilik arasında bir karşıtlığın olduğunu ve bu cereyanların tesanüdün dört muhtelif şekilden doğan dört normal cereyan olduğunu açıklamıştır (Ziya Gökalp, 1918b, ss. 501-502). Tesanüden doğan ve dört içtimai cereyanı da içine alan ve bunların birleşmesinden oluşan tesanüdüçülük-solidarizm namıyla yeni bir içtimai mezhebin oluştuğunu vurgulamıştır. Öncelikle bir milletin dâhilinde ferdi mülkiyet ile içtimai mülkiyeti birlikte kabul edilmesini ve ferdi hareketle içtimai adaletle eşit bir kıymet verilmesini önermiştir. İçtimai mülkiyet kabul edilerek cemiyet teşebbüsünden gelen kazancın cemiyet faaliyetlerine aktarılmasıyla mağdur sınıfların sefaletten kurtarılarak toplumsal sorunlara çözüm getireceğini ileri sürmüştür. Umumi sigorta, ücretsiz eğitim ve gece mektepleri gibi faaliyetlerin bu dâhilde olduğunu belirtmiştir. Beynelmilecilik ile milliyetçiliği uzlaştırmak için bağımsız harsa malik olan her zümrenin bağımsız siyasete malik olması gerektiğini iddia etmiştir. Beynelmilel bir zümrenin ilerlemesinin hars zümrelerinin mevcudiyetiyle ayakta duracağını vurgulamıştır. Milli tesanüdüçülükte ferdi cereyanla içtimai adaletin birbirine lazım ise beynelmilel tesanüdüçülükte harsi teşebbüsle medeni adaletin de birbirine bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti'nde görülen bu fikirlerin solidarizmle bütünleştirilmesini ve uyum sağlanarak kabul edilmesini önermiştir (Ziya Gökalp, 1918b, ss. 502-503).

4. SONUÇ

1875'te Diyarbakır'da doğan Gökalp, gençliğinin ilk yıllarından beri ülkenin sorunlarına ilgi duymuş ve dönemin gazetelerinde düşüncelerini açıklamıştır. Diyarbakır'da ilk öğretimi aldıktan sonra eğitimini İstanbul'da sürdürmek isteyen Gökalp'in bu isteği ailesi tarafından talep görmediği için intihar teşebbüsünde bulunmuştur. Sonra ise kardeşi vasıtasıyla gizli olarak İstanbul'a gelmiş ve burada eğitim hayatına devam etmiştir. Öğrenciliğinde yönetim karşıtı eylemlerde bulunmuş ve dönemin gizli örgütleriyle temas halinde olmuştur. Öğrenciliği dönemindeki faaliyetleri sonucu bir seneden fazla cezaevinde kalan Gökalp, sonra Diyarbakır'a sürgün edilmiştir. Burada okuma çalışmalarına devam eden Gökalp, vilayet gazetesine yazılar göndermiştir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini memnuniyetle karşılamış, İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır şubesini kurmuş ve *Peyman* ve *Dicle* adlı iki gazetede görüşlerini aktarmıştır. Sonra partinin merkez üyeliğine seçilmiş ve bu nedenle 1909'da Selanik'e gelmiştir. Burada Gökalp, birikimiyle kısa sürede partinin ideologları arasına girmiştir.

Selanik'te Gökalp'in düşünce dünyası değişmiş, bu tarihe kadar Osmanlılık düşüncesi doğrultusunda görüşlerini aktaran Gökalp, 1911'den itibaren Türkçülük düşüncesini dillendirmeye başlamış ve bu değişimi de *Genç Kalemler* dergisinde anlatmıştır.

1912'de önce *Yeni Lisan* yazısıyla dilde milliyetçi görüşlerini aktaran Gökalp, sonra *Yeni Hayat* başlıklı yazılarında toplumsal konularda milliyetçilik düşüncelerini aktarmıştır. Selanik'te sosyoloji okumalarına merak duymuş, zamanla Durkheim'in solidarizm düşüncesini benimsemiş ve bu düşünce doğrultusunda görüşlerini aktarmıştır. Durkheim'in solidarizm düşüncesinin ülkenin sorunlarına çözüm getireceğini belirtmiş, toplumdaki tüm sınıfları birbirine menfaati doğrultusunda ortak bir şuurla hareket etmelerini önermiş ve ülkede ortak bir şuurun yaratılmasını talep etmiştir. 1915'te dönemin basınında iktisadi sorunlara değinmiş ve ülke iktisadını Alman iktisatçı List'in görüşleri doğrultusunda yorumlamıştır. Tanzimat'tan beri uygulanan iktisadi politikaları şekillendiren iktisat düşüncesini eleştirmiş, uygulanan politikaların kozmopolit olduğunu ve bu politikaların milli iktisada zarar verdiğini iddia etmiştir. Yazılarında Alman iktisatçı List'i örnek alarak Türk iktisadi tarihini incelemiş ve bir milli iktisat teorisini oluşturmaya çalışmıştır.

Gökalp, iktisat politikaların doğrudan devlet tarafından yönetilmesini savunmuştur. Solidarizm doğrultusunda fertten ziyade cemiyeti önemseyen bir iktisat politikasını vurgulamıştır. Cemiyeti önemsemesine rağmen bireysel mülkiyete ve girişimlere karşı olmamıştır. İktisadi politikaları devletin doğrudan yönetmesini iktisadi girişimlere girişecek bir sınıfın olmamasıyla açıklayan Gökalp, devletin Avrupa kapitalizmine ancak bu şekilde direneceğini ifade etmiştir. Devletin iktisadi politikaları yönetmesiyle cemiyete zarar verecek kapitalist sınıfın gelişmesini de engelleyeceğini ve iktisadi olarak elde edilecek kazançla cemiyetin tüm üyelerinin çıkarı doğrultusunda harcanacağını vurgulamıştır. Üretimin artması için yerli üretimin kullanılmasını isteyen Gökalp, ülke sanayisinin çöküşünün ise halkın ecnebi mallarına olan rağbetinden kaynaklandığını dile getirmiştir. Ülkenin sanayide gelişmesine kadar sanayinin himaye edilmesi gerektiğini savunmuş ve bu hususta Almanya ve Amerika örneklerini vermiştir. Devleti yönetenlerin iktisatçı olması gerektiğini, iktisatçıların yönettiği devletin bir şirket gibi yönetileceğini ileri sürmüş ve bu konuda devlet kapitalizmini önermiştir. Ülkede sermaye ve uzman sorunu olmadığını asıl sorununun ise girişimci sınıfının olmamasını göstermiştir. Bu sınıfın oluşacağına inancı olduğunu ve bu sınıfın ortaya çıkmasıyla birçok iktisadi girişimin görüleceğini belirtmiştir. Girişimci sınıfının eksikliğinden dolayı iktisadi girişimlerde devleti etkin görmek istemiştir. Sermaye eksikliğinden dolayı ecnebi sermayesine muhtaç olduğunu ve bir süreliğine sermaye birikimi sağlanana kadar ecnebi sermayesinden istifade edilmesini teklif etmiştir.

KAYNAKÇA

- Aksu, C. (2006). Ziya Gökalp ve Türk edebiyatındaki yeri. *İ. Ü. Sosyoloji Dergisi*, 3(13), 16-24.
- Ahmad, F. (1999). İttihatçılıktan Kemalizm'e. Kaynak Yayınları.
- Altın, H. (2010). Ziya Gökalp'in eğitim tarihi açısından önemi. *History Studies*, 2(2), 480-497.
- Anık, M. (2015). Ziya Gökalp'in aydın kişiliği ve siyasi fikirlerin etrafında yapılan tartışmalar. Özyurt, C. & Tak, A., *Ziya Gökalp Kitabı*. Ankara: Hece Yayınları. 408-424.
- Beyaz, C. (2013). II. Meşrutiyet dönemi Türkiye'sinde iktisadi modernleşme ve kalkınma düşüncesine Parvus Efendi'nin katkıları, II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, 6-8 Mayıs 2013, 187-203.
- Beyhan, M. A. (2006). Ziya Gökalp'in tarih anlayışı ve Türk medeniyeti tarihi adlı eseri. *İ. Ü. Sosyoloji Dergisi*. 3(13), 40-54.
- Bozarlan, H. (2003). Ziya Gökalp, *Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları. 308-316.
- Davud, Y. A. (1997a). II. Meşrutiyet dönemi Türk sosyolojisinin kaynakları I: *Milli Tetebbular Mecmuası. Türkiye Günlüğü*. 44, 80-102.
- Davud, Y. A. (1997b). II. Meşrutiyet dönemi Türk sosyolojisinin kaynakları II. *İslam Mecmuası. Türkiye Günlüğü*. 45, 200-222.
- Davud, Y. A. (1996). Türk sosyolojisinde iki solidarizm anlayışı Tekin Alp: sosyal siyaset Ziya Gökalp: Sosyal halkçılık. *Türkiye Günlüğü*. 39, 72-84.
- Demir, K. (2023a). Osmanlı Devleti'nde Milli İktisat düşüncesi ve Türk Yurdu dergisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 143-156.
- Demir, K. (2023b). İktisadiyat Mecmuası ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik sorunları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 621-652.
- Demir, K. (2019). II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti'nde himaye düşüncesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 12(33), 440-475.
- Demir, K. (2018). II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı Devleti'nde Milli İktisat düşüncesi ve Ahmet Muhiddin'in iktisadi görüşleri. Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı Bildiriler Kitabı, İCOSS Kapadokya, 550-562.
- Ercan, R. (2014). *İçtimaiyat mecmuası*. C. Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 38(2).
- Eroğlu, N. (2002). Mehmed Cavid Bey'in iktisadi görüşleri. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 2, (163-183).
- Fındıkoğlu, Z. F. (1955). *Ziya Gökalp*. M. Sıralar Yayıncılık.
- Göksel, A. N. (1949). *Ziya Gökalp hayatı-eserleri*. Ahmet Halit Yaynevi.
- Gürsoy Ş., & Çapçioğlu, İ. (2006). Bir Türk düşünürü olarak Ziya Gökalp: hayatı, kişiliği ve düşünce yapısı üzerine bir çalışma. *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(2), 80-94.
- Karakaş, M. (2008). Ziya Gökalp'e yeniden bakmak: literatür ve yeniden değerlendirme. *TALİD*, 6(11), 430-472.
- Karpat, K. H. (2003). Ziya Gökalp'in kooperatifçilik, millet-milliyetçilik ve çağdaş medeniyet kavramları üzerine bazı düşünceler. *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*. İletişim Yayınları. 324-332.
- Kaya T. ve Turhan, R. (2006). Ziya Gökalp'in yaşam öyküsü. *İ. Ü. Sosyoloji Dergisi*, 3(13), 2-18.
- Koevess'e göre Milli İktisat, (25 Ocak 1917b). *İktisadiyat Mecmuası*, 39, 4-5.
- Kudret, C. (1963). *Ziya Gökalp*. Türk Dil Kurumu.
- Nefes, T. S. (2015). Ziya Gökalp'in modern Türk ulusunun formülasyonunda Emile Durkheim'in sosyolojisi uyarlaması. Özyurt, C. & Tak A., *Ziya Gökalp Kitabı*. Hece Yayınları. 310-328.
- Özyurt, C. (2015a). Ziya Gökalp'te Millet inşa aracı olarak değerler eğitimi. Özyurt C. & Tak A., *Ziya Gökalp Kitabı*. Hece Yayınları. 424-442.
- Özyurt, C. (2015b). Ziya Gökalp: İmparatorluktan milli devlete sosyoloji. Özyurt, C. & Tak, A. *Ziya Gökalp Kitabı*. Hece Yayınları. 58-72.
- Özyurt, C. (2005). Milletleşme sürecinde Ziya Gökalp'in medeniyet arayışı. *Doğu-Batı Yayınları*, 31, 170-184.
- Özyurt, C. (2005). Dilde ve edebiyatta uluslaşma: Genç Kalemler ve Yeni Lisan hareketi. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 5, 53-79.
- Sağlam, S. (2008). Ziya Gökalp (1876-1924). Özdemir, M. Ç., *Türkiye'de Sosyoloji*. Phoenix Yayınları. 160-178.
- Sağlam, S. (2004). Ziya Gökalp'ta Solidarizm ve Milli İktisat. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1, 67-84.
- Semiz, Y. (2019). 2. Meşrutiyet dönemi iktisadi düşünce politikasında yenileşme hareketleri. *Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları*. Kitap Yayınevi. 353-389.
- Semiz Y. & Kodaz, Y. (2019). Birinci Dünya Savaşı yıllarında Milli İktisat fikrinin gelişimi ve İtibar-ı Milli Bankası. *International Social Sciences Studies Journal*, 5/39, 3803-3812.
- Seyfi O. (1937). *Ziya Gökalp hayatı ve eserleri*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınevi.
- Şapolyo, E. B. (1974). *Ziya Gökalp ve İttihatı Terakki ve meşrutiyet tarihi*. Gül Yayınevi.
- Tak, A. (2015). Gökalp'e göre kültür-medeniyet tartışması: Kültürün kayboluşunun ve tarihsizleştirmenin ironisi, Özyurt, C. & Tak, A., *Ziya Gökalp Kitabı*. Hece Yayınları. 260-276.
- Tanyu, H. (1981). *Ziya Gökalp'in kronolojisi*. Kültür Bakanlığı Yayınevi.
- Türkman, S. (2003). Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp. *Atatürk Dergisi*, 3(4), 144-158.

- Tütengil, C. O. (1949). *Ziya Gökalp hakkında bir bibliyografya denemesi*. Berksoy Yayınevi.
- Toprak, Z. (1985a). Osmanlı Devleti'nde uluslaşmanın toplumsal boyutu: Solidarizm. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* c.2. İletişim Yayınları. 370-378.
- Toprak, Z. (1985b). Milli İktisat, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* c.3. İletişim Yayınları, 736-744.
- Toprak, Z. (1980). Türkiye'de korporatizmin doğuşu. *Toplum ve Bilim*. 12, 38-48.
- Ülken, H. Z. (2007). *Ziya Gökalp*. İş Bankası Yayınları.
- Ünüvar, K. (2002). Ziya Gökalp. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik*. İletişim Yayınları. 24-32.
- Yağmurdereli, Z. (1982). *Ziya Gökalp'in ölüm yılında yazılan seçmeler*. Kültür Bakanlığı Yayınevi.
- Zavalsız, Y. S. (2017). Ziya Gökalp'in (1876-1924) din ve tasavvuf anlayışı. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6(4). 772-789.
- Ziya Gökalp (28 Ağustos 1913). Halk medeniyeti 2: resmi teşkilat halk teşkilatı. *Halka Doğru*. 19, 148-149.
- Ziya Gökalp (10 Nisan 1916a). Millet nedir Milli iktisat neden ibarettir. *İktisadiyat Mecmuası*, 7, 1.
- Ziya Gökalp (7 Aralık 1916b). Milli iktisat nasıl vücuda gelir. *İktisadiyat Mecmuası*. 35, 1-3.
- Ziya Gökalp (8 Mart 1917a). Türklere Milli iktisat devreleri. *İktisadiyat Mecmuası*. 44-48, 1-4.
- Ziya Gökalp (25 Nisan 1918a). Para ve tesanüd. *Yeni Mecmua*. 41, 282-283.
- Ziya Gökalp (3 Ocak 1918b), İçtimai mezhepler ve içtimaiyat: içtimaiyatın ilm-i tetkiki. *Yeni Mecmua*. 26, 501-503.
- Ziya Gökalp (9 Mayıs 1918d). İktisadi vatanperverlik. *Yeni Mecmua*. 43, 322-323.
- Ziya Gökalp (17 Temmuz 1922a). İktisada doğru. *Küçük Mecmua*. 7, 1-4.
- Ziya Gökalp (20 Kasım 1922b). İktisadi mucize, *Küçük Mecmua*. 23, 1-4.
- Ziya Gökalp (15 Ocak 1923a). İktisadi tekâmülün merhaleleri, *Küçük Mecmua*. 30, 1-4.
- Ziya Gökalp (5 Mart 1923b). İktisadi inkılap için nasıl çalışmalıyız. *Küçük Mecmua*. 33, 3-6.
- Ziya Gökalp (31 Temmuz 1924a). İktisadi adem-i merkezîyet. *Cumhuriyet*. 83, 4.
- Ziya Gökalp (29 Ağustos 1924b). Ecnebi sermayesi. *Cumhuriyet*. 112, 2.
- Ziya Gökalp (5 Mayıs 1924c). Teşkilatçılar. *Cumhuriyet*. 9, 3.
- Ziya Gökalp (1923c). *Türkçülüğün esasları*. Matbuat ve İstihbarat Matbaası.

ÇALIŞMANIN ETİK İZİNİ

Yapılan bu çalışmada birincil kaynaklara dayalı arşiv çalışması olduğundan etik izni belgesine gerek duyulmamaktadır.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Çalışma tek yazarlı olduğundan metnin tamamı tek yazar tarafından hazırlanmıştır.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.